

Слободан Рељић*

Учитељски факултет Универзитета у Београду

МОСКВА „ТРЕЋИ РИМ“ МЕЂУ ИСТОРИЈСКИМ СИЛАМА

Сажетак

Улога Москве и Руске православне цркве у хришћанском свету ствара с једне стране, осећај руског народа да има светску мисију, руски месијанизам а с друге стране – вековима на Западу производи мање или веће таласе хистеричне русофобије. Русија се, иначе, код других народа и цивилизација не доживљава као опасност. Мит о Москви као Трећем Риму је дугог трајања и значајних последица – од руске идеје о неподелиеном суверенитету над својом територијом до Треће интернационале и данашњег успостављања интегритета Русије као незаобилазне силе у светском поретку сила. И данашња руска држава и цела њена историја (чак и атеистички СССР) показују да је она незамислива без православно хришћанске компоненте.

Кључне речи: *Византијско царство, сувереност, болшевизам, руска религијска идеја, сукоб култура*

*„Изгубити своје родитеље,
изгубити своје пријатеље,
изгубити своје богатство, ах!
сви ти губици су велики! Па
ипак, они су ништа у односу на*

* Контакт: slobodan.reljic@uf.bg.ac.rs

губитак о коме вам говорим. Да, кад не будете имали ни најмању стварчицу, кад останете без игде ичега као свети човек Јов, ништа вам неће недостајати ако је Бог са вама. Али ако сте изгубили Бога... изгубили сте све, и на овом и на оном свету. У тежој сте прилици но жена без мужа, но човек без домовине, но дете без оца.“

извесни Никола Ле Гал,
проповедник у Бретањи,
XVII век

„Међу свим мојим пацијентима у средњем животном добу, то јест преко тридесет и пет година, није било ни једног јединог чији крајњи проблем није био религиозни и ниједан се доиста није излечио ко није спознао религиозно.“

Карл Густав Јунг, XX век

1.

Русофобија је на Западу данас већа од Русије. “Руски малигни утицај“ на Запад постаје *omnipotent* (almighty or infinite in power, as God). Нема важног питања а где није укључен руски елемент. Као пети елемент. Вода, ватра, земља, ваздух и – *Kremlin-led element*. Нема сумње да тој глобалној слици знатан део мрака додаје хипертрофирана западњачка пропагандна машинерија, али русофобија је давно утемељен архетип у колективној свести Запада. Више од елемента политичке културе.

Однос према Русима у Новом добу је сличан односу према Турцима после пада Византије (1453). Фобија се

ту појављује 1) као проблем друштва и 2) као средство за уједињење народа. Француски историчар Жан Делимо који је истраживао „страх на Западу“ је то извео недвосмислено. За потребе овог рада ћемо то осликати примерима. Пример 1: Кад је Мартин Лутер нападао католицизам он је 1527. године - описујући какво је безбожничко место начињено од гробља у Витенбергу где нема „ни трага од побожности и поштовања који се дугују мртвацима, и нико им не поклања већу пажњу но неком лешу код месара“ - поентирао: „Ни сами Турци не би могли ово место одржавати на тако недостојан начин као што ми чинимо“ (Делимо, 1986:57).

Пример 2: А тек како је изгледала проповед у XVII веку у Грацу! Абрахам а Санта Клара, тако се звао проповедник, говори о злу које носи Мухамед IV (1648-1687) наследник Сулејмана Величанственог који је “наредио да се зарад освете, побије 400.000 хришћана у околини Беча“. Док речи лете кроз цркву „дух снажног узбуђења струјао је гомилом која је била у правом заносу, који се смењивао са дахом ужаса који је изазивао уздисање и плач“. „Хришћански запад, вели он (Абрахам а Санта Клара), личи на Самсона ископаних очију“, а то страшно зло чине следбеници неморалног „Мухамеда (који) је имао четрдесет законитих жена и безброј наложница“. А какво би и могло бити дете чији је „отац био чаробњак а мајка Јеврејка“. Од таквог злог пророка могли су настати само „најокрутнији ратници на свету... набијање на колац, на копље, вешање за ноге, бацање утробе животињама...“ Атмосфера се око проповеди усијава све до закључка: „Борба против Порте је борба против Антихриста“ (Делимо, 1986:532). Хистеријна реакција су у западној култури гајена.

2.

А тек како су се колективне хистерије примиле у Новом свету. То је најбоље сажео Ричард Хофстатер (Richard Hofstadter) кад је “динамику америчке политике“ везао за „циклусе“ у историји земље. Почетком XVIII века „егзорцисти“ су по Америци јурили (Баварске) илуминате. „Ова паника је део опште реакције на Француску револуцију“. Али да би у томе активно учествовао прост народ који тешко може да запамти

и како се конкретни Сотона зове, онда се ту морају појавити чајеви који „ослепљују или убијају кад се пошкропи лице“ и слична опасна средства.

То са илуминатима се није честито ни стишало, кад је 1820-их и 1830-их Америком затутњао антимасонски покрет. „Слободни зидари“ су окривљени да су оданији својој организацији него својој земљи, јер имају своје право, своје обавезе и казне - до казне смрћу. То води великом и непрестаном сукобу - демократије и тајних друштвених сила.

Обичан Американац ни овај пут није успео да предахне кад су стигли нови тајни непријатељи – језуити. С.Ф.Б. Морз, човек који је пронашао телеграф, писао је 1835. о плановима који се већ остварују јер „ми смо већ нападнути на рањивом делу где нас не могу одбранити ни наши бродови, ни наши ровови, ни наша војска“. А „нападаци“ су аустријски канцелар Метерних и језуитски мисионари, који су се спремали да Хабсбурге инсталирају као цареve Сједињених Држава.

Протестантизам је улазио у битку бити-или-не-бити с римокатоличанством па ће се 1836. појавити књига извесне Марије Монк „Страшна објава“ [*Awful Disclosers of Maria Monk*] од које је у америчкој историји једино била читанија „Чича Томина колиба“ Харијет Бичер Стоу. Књига ове непознате Канађанке, католикиње, сведочила је о страшним злочинима католичких часних сестара у Монтреалу. Марија је то, по том запису, све проживела и видела. После ће се испоставити да је страшно сведочанство било плод необуздане фантазије особе која је имала озбиљне повреде мозга као дете. Али чињенице, наравно, неће имати никаквог утицаја на суштину параноидности америчке јавности и политике.

А тек је стизао – комунизам. Тек су ту фантасмагорије могле да расту као планине. Кад је Рузвелт покренуо „Њу Дил“ – угрозивши слободни капитализам и владу поставио изнад приватне својине и недодирљивости приватних интереса – није било сумње да је дошло време убачених „совјетских агената“, што су бивали и председници и државни секретари попут Џорџа Маршала, а наравно и научници, уметници. Експертски систем је томе дао немерљив допринос. Наука постаје средство за оправдање и рационализацију хистеричних

стања. То више нису обичне гласине и неконтролисани изливи. Све се сада ради употребом научних техника. Макартијев памфлет из педесетих година *McCarthyism* од 96 страна има 313 фуснота. Кад је Роберт Х. Велч, који је поуздано знао да „комунистички утицаји држе под контролом нашу владу“, завршио студију о Ајзенауеру *The Politician*, књига је имала сто страна библиографије и белешки.

Хофстатер је говорио да је та политичка параноја „парада експерата, студијских група, монографија, фуснота и библиографија“. Све то незауостављиво иде даље и даље, па је дело Арнолда Тојнбија, у ствари, фабијанска завера шефова енглеских лабуриста, што је, кад се добар експерт мало загледа, само сенка у којој може да дела илуминтски научни протеже – Освалд Шпенглер (Hofstadter, 1964).

Хладни рат је постао мрестилиште тих идеја и расположења. Пад комунизма се учинио на трен као – победа над победама. Али онда су опет васкрсли ти Руси.

3.

Буквално, васкрсли. Јер то са Русима дубоко је укоренено у колективној западној фобији. Руси су зло и од пре Турака, па покретано кад и како је требало. Ги Метан, швајцарски новинар и публициста, истражујући савремену русофобију враћа се до Карла Великог (742-814), првог цара у Западној Европи после Пропасти Западног Римског царства (476). У то време то је однос са Источним Римским царством – Византијом.

После победе над Арапима (732) Каролинзи, који су завладали већим делом европског Запада, поставили су себи као циљ обнову Западног римског царства. Пипин Мали па Карло Велики су томе приступили крајње прилежно. Једно од средстава била је и литургијска реформа. Тако креће „што силом, што наговарањем, ослањајући се на немачки народ у царству – Франке, Готе, Саксонце, Визиготе“ усвајање новог *Символа вере/Creda*, а „насупротив мишљењу папе и латинских бискупа, који су се придржавали старе верзије без *filioque*, коју су користили Византинци и Источна црква“ (Метан, 2017:112). Папе су јесу опирале, али „сила бога не

моли“. Да би обнављено Западно римско царство личило на оригинал требало је одговарајућег владара - па је Карло Велики „започео своје снове о освајању титуле одузимајући је тиме од Византије“, та на крају би крунисан (800. године), а „успут је рукоположен за свештеника, да би симболички истовремено стекао световну и духовну власт“.

Свашта се дешавало на том путу без повратка који је окончан најтежом раном на „хришћанском телу“ Великим расколом 1054. Само крунисање Карла Великог ширило је процеп, па су се папе корак по корак одмицале од јединственог *Символа вере*. Папа Лав III је одбрану ортодоксног принципа изводио тако што је прихватио *filioque*, али га није унео у римску литургију. Превирања на Западу ће довести до тога да немачки владари од 1014, на престо Св. Петра бирају немачке папе и потискују италијанске бискупе чији је медитерански дух наклоњен њима ближим Византинцима и ортодоксној цркви. Систематски се развијао непријатељски однос према Грцима. Походи за ослобођење Христовог гроба, називани крсташки ратови, претварали су се у бесомучна пљачкања хришћанског Источног царства. Очај на Босфору је ишао до помисли да ће се и безбожници са Истока понашати људскије од Латина.

Сама Русија се ту, западним експанзионистима, појављује као далека земља коју би ваљало увући у своју зону утицаја. „Већ 967, сабор у Равени прогласио је нужност да се у источној Европи учврсти хришћанство. Од папства Гргура VII (1073-1085), преобраћање Русије постало је приоритет, помоћу немачке феудалности. Од те епохе почео је *Продор на Исток (Drang nach Osten)*, пре времена, притисак на Исток, који ће се са успонима и падовима наставити током осам векова, до 1945“ (Метан, 2017:124). Планови су утихли кад су на руске просторе средином XIII века са Далеког истока стигли Татари с Џингис-каном, па ће мисија оживети тек после обнове руске државности око Москве, од XIV века.

Кад је 1462. руски принц Иван III требало да се крунише германски цар Фридрих III понудио је младом човеку са Истока краљевску круну као знак западног покровитељства. Стигао је јасан и далекосежан одговор: „Захваљујући Богу, суверени смо на нашем тлу од почетка, од наших најдаљих предака. Бог нам

је дао то право, као што је другима дао њихово. Молимо га да нам за веке векова, нама и нашој деци, зајамчи сувереност коју уживамо данас. У прошлости нам никада није била потребна потврда, ма одакле долазила: не желимо је ни данас.“

Великог кнеза Ивана III Васиљевича Руси су прозвали Иван Велики. Оженио се византијском принцезом Зојом – из династије Палеолога, иначе, братичина последњег византијског цара Константина Драгаша (1449-1453). Тако је и формално успостављена веза са „Другим Римом“. Ако је после неко у свету упамћен као велики руски владар, упамћен је зато што је понављао ову Иванову мисао - од Ивана Грозног, Петра Великог, Катарине Велике, Николаја Другог па преко Лењина и Стаљина до Путина данас.

Кад је Сергеј Ејзенштајн снимао филм у два дела о Ивану Грозном, утемељитељу руског царства, сударио се с том чињеницом. Први део је доживео све хвале јер је „филм о човеку који је ујединио Русију у XVI веку, московском кнезу који је чврсто сјединио разједињене кнежевине у моћну државу, војсковођи који је и на Истоку и на Западу увећао војничку славу Русије“, међутим други део је потпуно и за сва времена потонуо и то, углавном из разлога које је изрекао сам Стаљин, али чија мисао овде уопште није морала бити наредбодвана. Напротив. „Цар је код вас испао неодлучан, сличан Хамлету“, рећи ће Стаљин Ејзенштајну, а „Цар Иван је био велики и mudar владар. Његова мудрост састојала се у томе што је стајао на националном становишту и, штитећи земљу од продора иностраног утицаја, странце у земљу није пуштао“ (према Суботић, 2011:170).

4.

Сам велики руски и европски мит о „Трећем Риму“ веже се за монаха Филотеја, духовника из Спасо-Елеазаровог манастира у Пскову. Тај умни човек је написао три посланице свом владару Василију III (1505-1533). У првој *Посланици против астролога и Латина* монах Филотеј ће написати ту реченицу која ће утицати на историју: „Знај ти, који волиш Бога и Христа, да су сва хришћанска царства дошла до свог краја и сјединила се у једном царству нашег господара које је, према

пророчким књигама, римско царство јер *два Рима су пала, трећи стоји, а четвртога неће бити*". Траје ватикански Рим али Латини су јеретици, Византија је остала у хришћанском народу грчком али Грци немају империју, те као целост остаје само – Русија.

У историји се свашта каже, али опстане и траје оно што има ко да обнавља, показује и историјски брани. Москва је од тад пред себе поставила задатак да буде „царство у коме се чува истинска хришћанска вера“. И идеал „вечног града“ – од Јерусалима, Рима, Константинопоља до Москве. То постојање никад и нигде није само слављење – оно је и непрестано оспоравање, сумњичење, подривање. Кључна је моћ да се опстаје. Да се опстане и кад се чини да је – ликвидирано. Као, на пример, кад је у „Трећи Рим“ ушла на сва звона прокламована као атеистичка – бољшевичка власт.

У том смислу је незаобилазно оно разоткривање „смисла руског комунизма“ које је донео спис прогнанника из Русије Николаја Берђајева, а објављен 1937. Данас већ деценије су прошле од Октобарске револуције (1917) – по последицама у светским размерама, вероватно, најважнијег догађаја XX века – а наративи о њој су мутни и због безграничне пропаганде преемотивни. Атеизам се узима као неупитно и кључно одређење совјетског друштва, а Берђајев, наизглед парадоксално, своју приповест започиње поглављем *Руска религијска идеја и руска држава*.

„Руски комунизам је тешко схватити због његове двоструке природе“, пише он. „С једне стране он је светска, интернационална појава, а с друге нешто руско и национално. Нарочито је важно да људи на Западу схвате национални корен руског комунизма, чињеницу да њега детерминише руска историја. Ту не помаже познавање марксизма“ (Берђајев, 1989:1).

5.

Не само марксизма. Уопште, читава западњачка наука сведена на утилитарни рационализам – остаје испред зидина цивилизације којој је духовно надвредност. Вилијам Џемс који

је себи поставио у задатак да објасни *прагматизам*, који је осавремењен утилитаризам Џона Стјуарта Мила, констатује да је *истина* „само помоћно средство нашег мишљења“. У важности истине на Западу нема ничег узвишеног, она је „једна врста добра, а не, као што се обично мисли, категорија потпуно одвојена од доброг“.

Бертранд Расел је овакав приступ видео као свођење на „американски комерцијализам“. Уосталом, сам Џемс је користио такву алегоричну слику: „Истина живи највећим делом по кредитном систему. Наше мисли и веровања ‘пролазе’, све док им се нешто не успротиви, као што новчанице пролазе све док нико не одбије да их прими“ (Џемс, 1991:120).

Тако се и капитално дело *Икона и секира* Џејмса Билингтона, у које су уложене деценије рада на истраживању шест векова „током којих се Русија појавила као моћна, особена, стваралачка цивилизација“, појављује као фасцинантан преглед чињеница, личности и токова, али без дубинског понирања и разумевања „руске душе“. То дело је – по прагматичкој логици – „модерно, тако да може бити привлачно штиво како за лаике, тако и за специјалисте“ (рецезент др Драгољуб Живојиновић).

У том координатом систему бесмртност „руске религијске идеје“ у другој половини ХХ века осликава се једном анегдотом : „На дубљем нивоу, међу младом генерацијом често се препричава прича о старој сељанки чија су тврдокорна верска убеђења ометала идеолошко образовање младих. Један водећи партијски пропагандист доведен је чак из Москве да јој одржи високо стручно предавање, са примерима, о материјалном пореклу и еволутивним законима стварања. Старица пажљиво слуша овај сјајни приступ чија је сврха да једном засвагда демонстрира непобитну мудрост научног атеизма, и на крају климне главом и каже: ‘Јесте, друже, ваистину су велика – чак већа но што сам претпостављала – дела Господња.’“ (Билингтон, 1988: 663). Билингтон ће, пред овим чињеницама, као странац на радном задатку, констатовати да је „ово ново интересовање за религију више од необавезне радозналости“.

Убрзо потом ће се то појавити као велика очигледност. А из дубине руског друштва изрониће постсовејтска варијанта византијске *хармоније* „царства духа и царства ћесара“. Тако

да никог не саблажњава слика кад атеистички васпитани Владимир Путин, један од најмоћнијих људи на свету, хришћански покорно стоји пред патријархом Кирилом. Кад је тај процес „више од необавезне радозналости“ текао, Билнгтон је своје капитално дело закључио поглављем *Иронија руске историје*.

Свака историја има и своју ироничну црту, али историја (великих) народа је у суштини надиронична. Чак и кад се данас у земљи која је свима држала лекције о правом путу објављује да „млади људи у САД придају све мање важности патриотизму, религији и рађању деце, јавља Фокс њуз позивајући се на истраживање *Волстрит џорнала*. Нове вредности обузеле су умове младих Американаца. Међу првима ‘толеранција’, која, према речима конзервативног радио водитеља Бена Шапира, ‘није нимало толерантна према туђим ставовима’“ (сајт Нови стандард, 30. август, 2019). И - шта ту може бити иронично?

6.

Вратимо се опет Берђајеву. У времену светски моћне руске државе, прокламоване атеистичком, он је непогрешиво уочио да је бољшевизам, у ствари, „искористио својства руске душе која је по свему супротна секуларизованом буржоаском друштву, искористио је њену религиозност, догматизам, максимализам, њену жудњу за социјалном правдом и царством Божјим на земљи, њену спремност да се жртвује и да покорно подноси насиље над собом, искористио је даље руски месијанизам који је, макар у несвесном виду, увек живео у њој – у руској души – искористио је руску веру у специфичан пут Русије“ (Берђајев, 1989:116).

То носи и практичне државничке потезе: „Црвени комунизам је чак остварио стари словенофилски сан о преношењу престонице из Петрограда у Москву – у Кремљ, па је тако руски комунизам поново прокламовао стару идеју словенофила и Достојесвког – *ex Oriente lux!* Из Москве, из Кремља излази светлост која ће обасјати буржоаску таму Запада“ (Берђајев, 1989:117).

Носи и геополитички увид: „Руска месијанска идеја је добијала или апокалиптичку или револуционарну форму. И тада се збио тај догађај у руском народу који делује задивљујуће – у Русији је уместо трећег Рима створена Трећа интернационала која је прихватила многе карактеристике ‘трећег Рима’. Трећа интернационала је такође свето царство јер је утемељена на ортодоксној вери“ (Берђајев, 1989:119).

Тако су се у Москви у атеистичком XX веку срела два месијанизма – руски и месијанизам пролетаријата. „Руски радничко-сељачки народ је пролетаријат и читав светски пролетаријат, од Француза до Кинеза, постаје руски народ – једини народ света. И та месијанска, радничка и пролетерска свест је праћена скоро словенофилским односом према Западу. Запад се безмало изједначује с буржоазијом и капитализмом“ (Берђајев, 1989:119).

Све то, наизглед нелогично, постоји у земљи која је тих година (крај тридесетих) већ постала „социјалистичка отаџбина“ у којој се јавља „народни патриотизам“. Троцки који то није схватао и говорио и даље о светској револуцији морао је практично побећи из земље Треће интернационале.

7.

После Другог рата Совјетски Савез је постао још већа фрустрација Запада. Стаљин и Црвена армија су поразили једну од најмоћнијих западних армија у историји. И то упркос томе што је иза јавног ратног савезништва (СССР, САД, Велика Британија) против „мрака фашизма“ текао је процес који је могао стати у досетку сенатора из Мисурија Харија Трумана (после потпредседник, па председник САД) који је говорио да се нада како ће се Немци и Руси међусобно „поубијати што је више могуће“, а за Вашингтон је идеално да увек пружа помоћ страни која губи како би се борбе продужавале.

Већ крајем 1944. (неколико месеци после успешног летњег отварања фронта и искрцавања у Нормандији) британска команда има планове у којим се разматра поновно наоружавање Немачке за напад на Русију. Још се није осушило мастило на документима којима се завршава Други светски

рат а Черчил има план за Трећи фронт.

Цитирамо: „Строго поверљиво. Тема : Русија – претња западној цивилизацији.

Операција: „Незамисливо”.

Бавили смо се анализом (могућношћу реализације) операције ‘Незамисливо’...

Датум објаве рата – 1. јул 1945. године.

Какве су ово небулозе? Али не, нису то никакве глупости, већ извештај британског Штаба за генерално планирање, који је разрадио план рата са СССР-ом! Финална варијанта је била готова 22. маја 1945. године. ДВАДЕСЕТ ДРУГОГ МАЈА!“ (Медински, 2018:369).

Овако гест совјетских антифашистичких савезника описује Владимир Медински, садашњи министар културе Русије. И наводи детаље. Британци процењују да је тешко ликвидирати разуђену војну индустрију, државне мреже совјетских комуникација те „суштински, једини начин да дођемо до брзог (ратног) успеха јесте копнена кампања, која би омогућила да се у пуној мери искористи наша доминација у ваздуху – како тактичка, тако и приликом удара по руским комуникацијама“. За то је планирано ангажовање 20 оклопних дивизија, 50 пешадијских дивизија, пет ваздухопловних дивизија, оклопно-тенковских и пешадијских бригада, еквивалент за осам дивизија.

А „према проценама, у раним етапама (војне кампање) било би могуће прекомпоновати, поново опремити и наоружати 10 немачких дивизија“. Нови план „Барбароса“, само овога пута – британски. План операције „Незамисливо“ је потписан: *W.S.C.* (Медински, 2018:370).

Да, Винстон Спенсер Черчил. После Техерана и Јалте. После преговарања и дружења са Стаљином, који је њега и Рузвелта спасао немачког атентата у Техерану. И после петогодишњег антифашистичког савезништва. После ће се *W.S.C.* ипак приземљити. И велики план ће остати на нивоу назива операције - „Незамисливо“. А он ће се ухватити сјајне алегорије о „гвозденој завеси“.

„Узгред, ‘гвоздена завеса’ се потпуно неутемељено приписује Черчилу“, написаће Владимир Медински. „Гвоздена завеса ће пасти на читаву гигантску територију под контролом Совјетског Савеза, иза које ће читави народи бити истребљени.’ То није рекао Черчил. То је рекао Гебелс. То је он осмислио – *die eiserne Vorhang*. Конкретно, у чланку ‘2000 година’, објављеном у недељнику *Pajx* од 25. фебруара 1945. године“ (Медински, 2018:371).

Годину дана касније у Фултону у Америци Винстон Черчил ће Гебелсово „генијално запажање“ превести у *the iron curtain*. Јозеф Гебелс више није био у прилици да заштити ауторска права на своју идеју. А антифашисти који су почели да из тла фашистичко-нацистичке Европе ничу као висибаве могли су да без већих напрезања пређу на обновљени колосек. Правац офанзиве није мењан – Исток.

8.

Ту праксу Запада ће на ниво теоријског модела подићи енглески историчар Арнолд Тојнби. Он је „до 1952. створио тезу да се Запад судара са светом (Русија, Ислам, Кина, Јапан и Индија) и у том судару побеђује“ (Екмечић, 2002:335). Тојнби је своју конструкцију подигао на ставу да „цивилизација није духовни и технолошки прогрес човечанства, него је то превасходно напредак културе у чијој подлози *религија игра најважнију улогу*“ (курзив С.Р.)

У оно што је Тојнби називао *Clash of Cultures* „угрожене цивилизације се не могу спасити удара Запада усвајањем само његове технологије, него се мора променити породица, азбука и на крају сама религија. Модерне теорије судара цивилизација (Самјуел Хантингтон) су прихватиле све што је Тојнби закључио, сем краја. Сматрају да се свет не уједињава под америчким вођством, да је и Запад угрожен унутрашњом дегенерацијом и нижим демографским развојем, па се може спасити једино ако у овом судару цивилизација сачува оно што је постигао“ (Екмечић, 2002:335). Хантингтон као цивилизације региструје – западну, латиноамеричку, исламску, кинеску, јапанску, хунду, православнословенску и можда афричку.

Иначе, серију популарних предавања *Свет и Запад* на радио Би-Би-Сију, из којих се пластично види смисао *Clash of Cultures*, Тојнби је почео 16. новембра 1952. темом: Русија. Иако је то доба СССР-а он говори о Русији. Петар Велики је отишао на Запад да би технолошки подигао Русију и то је после послужило многим у свету као пример: „султани Селим III, Мухамед II и председник Кемал Ататурк у Турској, Махаредми паша у Египту као и ‘стари државници’ који су извели револуционарну вестернизацију Јапана у осамнаестом веку, сви су свесно или несвесно пратили траг Петра Великог“ (Тоунбе, 1952:4). Петрова вестернизација је Русију учинила технолошки достојним противником Запада, тако да су неуспешне биле све велике западне инвазије на Русију - 1709. (поражен Карл XII и Шведска нестаје као велика сила), 1812. (пораз Наполеона), 1945. (слом Хитлера и нацистичке Немачке).

Али, „технологија је, наравно, само дуги грчки назив за торбу у којој се носи алат, и зато се морамо запитати: на шта се рачуна у овом надметању алата који значе моћ? Очигледно су то струја или локомотива, као и пиштољ, авион или бомбе; али нису сви алати материјалне врсте; постоје и *духовна средства која су моћнија од свих што их је човек створио*“.(курзив С.Р.) Тојнби ту долази до комунизма који Руси прихватају 1917. „Комунизам је, дакле, оружје; као и бомбе, авиони и топови, и он је оружје западног порекла“ (Тоунбе, 1952:5). Парадокс је да је комунизам који прихваћен од Русија на Западу – јерес.

„Западни свет, чија је ученица постала Русија у Петрово време, већ је био ирелигиозан свет и софистицирана мањина Руса који су постали агенти вестернизације Русије следили су пример својих софистицираних западних савременика те су се млако окренули руском хришћанству а без усвајања западних облика хришћанства. Дакле, видите, усвајајући комунизам 1917. године, Русија је направила прекршај у традицији јер је први пут у својој историји усвојила западно веровање“ (Тоунбе, 1952:6).

Тојнби то не гледа једнозначно – само као слабост или само као моћ Русије. Али је веровао - као што су „у давним сударима култура Римљани и Грци освојили свет тек кад су са истока усвојили нову религију која је уједињавала људе“ - да „што се једном давних дана десило, десиће се поново у

нашој стварности, када свет изложен ударима цивилизације Запада прихвати све што чини његов начин живота као нову уједињујућу веру“ (Екмечић, 2002:344). Модел није потпун јер Тојнби сада не чека „нову религију са Истока“. И то упркос чињеници „да су сва велика религијска учења никла на тлу Азије и да је у њима дошао до изражаја један однос према животу и смрти који налазимо и у старим источњачким филозофијама“ (Становчић², 2003:113).

У томе ће се појавити и слаба карика његове конструкције. Јер је Тојнби, због „млаког односа“ Запада према хиришћанству био принуђен да „поверује“ да замена могу бити „идеолошки митови“, „па чак и цео начин живота који се у модерно време митологизује. ‘Амерички сан’ је један од тих нових митова који има све битне састојке Тојнбијевског схватања религије. Његова дефиниција то допушта: он је доступан свима, свако може разумно успети, преданост раду је основа успеха, који на крају мора и сам бити везан за врлину“ (Екмечић, 2002:344).

9.

Тојнбијевско свођење религиозности на „начин живота као нову уједињујућу веру“ последица је неизбежног рационализовања стања у европској цивилизацији које симболички почиње од објаве у Ничеовој *Веселој науци* (1882): „Бог је мртав!“ И дефинитивно: „Бог остаје мртав! И ми смо га убили! Како да се тешимо ми, убице свих убица? Оно најсветије и најмоћније што је свет до сада имао искрварило је под нашим ножевима — ко ће убрисати ту крв са нас?“

Век и по касније Мирча Елијаде ће у студији *Свето и профано* (1959) констатовати последицу те објаве: јесу „велике културе прошлости имале такође нерелигиозних људи... али тек је у модерним западним друштвима нерелигиозни човек доживео пун процват. Он данас прихвата нову егзистенцијалну ситуацију: признао је себе за јединог субјекта и творца Историје, а одбацио свако позивање на трансценденцију“ (Елијаде, 1980: 86). Међутим, ликвидација хришћанске Свете тројице није ослобођење од – религиозности.

Јер „тај нерелигиозни човек потиче од *homo religiosus* и, хтео то или не, он је његово дело, конституисао се пошав од ситуације што су их прихватили његови преци... Велика већина ‘нерелигиозних’ људи није у правом смислу ослобођена религиозног понашања, теологије и митологије“, тврди Елијаде. Он указује на „безбројне ‘мале религије’ од којих врве сви модерни градови“, секте, неоспиритуалистичке школе, а „прерушено или обезвређено“ религиозно понашање константа је „и у покретима који се одиста сматрају лаичким, чак антирелигиозним. Тако у нудизму или покретима за апсолутну сексуалну слободу могу се распознати трагови ‘чежње за Рајем’, жеље да се успостави рајско стање од пре пада, када грех још није постојао и док још није било расцепа између плотских уживања и савести“ (Елијаде, 1980: 88).

Упркос прокламацијама и научним „доказима“ који су пуштани у друштво као противотров „људи ‘без религије’ (су) још увек у власти псеудо-религије и обезвређене митологије“, а закључак је: „Човек строго рационалан јесте апстракција и не среће се никад у стварности. Свако људско биће саздано је истовремено од своје свесне делатности и ирационалних искустава. *А садржај и структура несвесног показује зачуђујуће сличности са митолошким сликама и представама*“ (Елијаде, 1980: 89, курз. С.Р.).

Проглашавајући митове и религију за „кочничаре прогреса“ Запад ће падати у оно чега се и сам Ниче плашио - «Кад човек одустане од хришћанске вере, извлачи му се право на хришћански морал под ногама. Овај морал се не самоподразумева... Разбијање главног концепта хришћанства, вере у Бога, разбија се целост: ништа потребно не остаје». Распада се човеков космички ред, али и одбацује универзални морални закон који обавезује све људе. Нихилизам постаје друштвена вредност. А све се чини упркос томе што је одбацивање религије поништавање и самог човековог разума. „Ко прво слово вере, наиме *свето*, може спознати својим умом – нека ми се јави!“, узвикнуо је Клаус Хармс 1817. на тристоту годишњицу Реформације, кад је објавио 95 својих теза насупрот Лутерових. Јер, за здраво разумног човека је неспорно да је „живот тако богат стварима које леже исто тако далеко, од ума као до тјелесних осјетила. Заједничко подручје

таквих ствари је ‘мистичко’. Вјера је један дио тог подручја – *terra incognita* – непозната земља за ум“ (Ото, 1938: 89).

Процес неповратне секуларизације ће породити и Њу ејџ (New Age), каламбур који „жели да се представи као религијска синтеза“. Синтетишу се Хелена Блавацка (1831-1891) „која је међу првима упознала западни свет са источњачким филозофијама и 1875. основала Теозофско друштво“, Елифас Леви (1810-1875) „који је истраживао примену окулта на медицини“, а одбацују институционализоване цркве јер „, све религије су једнако вредне’, јер све оне, свака на свој начин, откривају исту врхунску истину“ (Лакроа, 2001:37).

Легитимно је да се свему томе додаје употреба дрога, трансцендентална медитација, јога, конструише сцијентизам и користи моћ електронске и медијске индустрије а све на путу стварања идеологије „планетарне љубави и мира“. Француски филозоф Мишел Лакроа уочава да оваква „идеологија новог доба“ води стању које је супротно „визији света која је грађена два и по миленија под утицајем Грчке, Рима, јудаизма и хришћанства“. Постаја јасно, закључује Лакроа, да „Ново доба ради на стварању једног новог облика тоталитаризма“.

То је логичан пут таквих еклектичних и маргиналних творевина. Пола века пре овог „проналаска“ Николај Берђајев је читав процес секуларизације културе описао „иреверзибилним и кобним“. Јер, „секуларизација је заправо унутрашња трагедија културе; кроз њу, кроз раздвајање и диференцијацију преко удаљавања од религијског центра и кроз пуну аутономију пролазе и филозофија и наука, уметност, држава и породица и право и привреда“ (Берђајев, 1990: 225).

То „целокупан процеса живота чини противречним“. А „та човекова ситуације, та његова баченост у свет апсурда одразила се на Хајдегерову филозофију, на Кафкине романе. Код њих се новом оштрином поставило питање о човеку и *захтев за новом религиозном и филозофском антропологијом*“ (Берђајев, 1992: 34). Држећи се реда догађања то долази после „главне трагедије историје, трагедије слободе и нужности, човекове судбине и историјске судбине“ да „Ћесар има неодређену тенденцију да за себе захтева не само ћесарево него и Божје, тј. потчињавање себи целокупног човека“. У том „новом Левијатану“, упркос

прокламацијама о индивидуализму, човек постаје „статистичка јединица“. „А најгоре је када она (држава) почиње да се сувише интересује за човека, она почиње да поробљава не само спољашње, него и унутрашње у човеку, међутим, царство Духа не може стати у царство Тесара“ (Берђајев, 1992: 52). Без разумевања ове истине, на коју упућује и Карл Густав Јунг, човек се не може осећати ментално здравим.

10.

Последице таквог тока ствари се сада могу констатовати и у геополитичкој равни. Док Тојбијев Запад живи са „световном религиозношћу“, у Берђајевљевој Русији се издешавало оно што је он писао у закључку те 1937. „Проблематика комунизма подстиче буђење хришћанске свести, она може довести до налажења стваралачког у хришћанству и у друштву, до социјалног хришћанства, али не у смислу схватања хришћанства као друштвене религије, већ у смислу откривања хришћанске истине у односима живота“. Оживљавање „хришћанске истине“ би требало да буде „знак ослобођења од социјалног ропства“ јер, видео је Берђајев пре седам деценија, „свет је суочен с опасношћу дехуманизације самог човека, човеково постојање је угрожено са свих страна процесима који теку у свету. Тој опасности се може супротставити само духовна афирмација човека“.

Јер без хришћанства у цивилизацијама које су настале у његовом озрачју нема хоризонта. „Када се хришћанство појавило у свету, оно је човека заштитило од опасности која је била у вези са демонолатријом, човек је био у власти космичких сила, демона који су га кињили и духова природе. Хришћанство је човека духовно усредредило на њега самога и потчинио је његову судбину Богу. Тако је била припремљена могућност човекове власти над природом. *Сада* је хришћанство опет позвано да заштити човека, да одбрани његов лик, целовитост његове личности од нове демонолатрије која га мори, од поробљавања од старих космичких и нових сила, сила технике. То може да омогући само хришћанска ренесанса, стваралачки препород одан пророчком духу, оно у свему томе што је окренуто царству Божјем“ (Берђајев, 1989:154).

Кад се Солжењин вратио са Запада (крај 1990-их) у „Русији у провалији“ његова нада се хватала за веру јер „управо православље (је), а не императорска државност, створило руски културни тип“ и „ако у предстојећим деценијама наставимо да губимо и насеља и територије, чак и државност – остаће нам једино што се не може распасти – православна вера и миротворство које из ње истиче“ (Солжењин, 1999: 151).

На активности либерално-демократског фронта „мисионарства“, тј. „пропагандне делатности инославних, иноверних и секташких проповедника, који имају огроман новац у поређењу с бедом наше Цркве“, а који се у разореној и пониженој Русији своје операције изводили по „законском праву на то“ Александар Солжењин одговара: „Нека буде. Али законски ступањ суђења – је врло низак ступањ. Право је измишљено као онај *минимални* праг природних обавеза без кога се човечанство може претворити у животињско царство.“ Али, „те проповедне варијанте не могу никако, ни историјски, ни према осећању света, ни културно, ни у духовном устројству, ни животно – да нама замене православље. Већ се догодило да је 1.000 година наш народ растао и развијао се управо у православљу. И не можемо ми сад да га се одричемо, већ да га приведемо благоразумљу и чистоти јер нам долазе нове саблазни и у XXI веку“ (Солжењин, 1999: 149).

Није, дакле, проблем уочити континуитет трајања „Трећег Рима“ – од принца Ивана III, монаха Филотеја, Ивана Грозног - и Ајзенштајна и Стаљина, Петра Великог и Катарине Велике, Достојевског, Толстоја, Берђајева до Солжењина и Путина. Они не иду истим путем, често су и у сукобу међусобно, али их усмерава „руски културни (архе)тип“ који је одрастао у „вечном граду“ а „на седам брежуљака на којима се налази Москва“. Неки прагматични географи тврде да се у Москви и не може избројати седам брежуљака него да је то натезање да би аналогија с Римом била потпуна. Можда су они у праву, али то уопште не може да наштети „Трећем Риму“. Иза тог пројекта је протогеографија. Другачији поглед на свет. А он је, да парафразирамо Тојнбија, „моћнија од свих што их је човек створио“.

По том континуитету патријарх Кирил данас оглашава да Руске православне цркве остаје „чувар јединства Русије. Можда баш због тога сви који желе да униште то јединство и да поново поделе уједињени народ на посебне кнежевине, па чак и да их сукобе — те силе не могу занемарити уједињујућу улогу Руске православне цркве коју она спроводи, и то не руководећи се политичким интересима, него искључиво интересима очувања духовне заједнице народа, вере православне и побожности“ (сајт Спутњик, 7. септембар 2019).

С друге, западне стране, просветитељство се потрошило. Обездуховало се. Техницизирало. Велико начело *Sapere aude* данас су испразне речи. Просвећено друштво је породило либерализам, конзервативизам, социјализам, национализам, анархизам, комунизам, расизам – и сви они „имају своје порекло и доктринарна утемељења у Западној Европи, без обзира где је долазило до њихове примене и колико су ученици извитоперили хиљастичке визије оригиналних идеолога. Бољшевизам, маоизам, културна револуција у Кини, масакри у Кампуџији и други слични догађаји имали су своје узор у западноевропским идеологијама мада су их у Источној Европи и Азији можда погрешно читали и схватили а варварски и источњачко-деспотска примењивали“ (Становчић², 2003:203). Та историјска фаза је завршена. Моћ – и економска, и финансијска, и војна, и духовна – сели се на Исток.

У том геополитичком простору митска чињеница „Трећег Рима“ не само да има своје место, него се и њена моћ опредмеђује. Њена хришћанска утемељеност чини је препознатљивом и моћном и на Истоку и на Западу. Она може бити „играч у сукоба цивилизација“. Али може бити и елемент растакања атмосфере која води у сукоб.

ЛИТЕРАТУРА

- Берђајев, Николај (1989) *Извори и смисао руског комунизма*, Београд: Књижевне новине
- Берђајев, Николај (1990) *Филозофија неједнакости*, Нови Сад: Медитеран

- Берђајев, Николај (1992) *Царство духа и царство ћесара*, Нови Сад: Светови
- Билнгтон, Џејмс (1988) *Икона и секира*, Београд: Рад
- Делимо, Жан (1986) *Грех и страх – Стварање осећања кривице на Западу од XIV до XVIII века*, Нови Сад: Дневник и Књижевна заједница Новог Сада
- Екмечић, Милорад (2002) *Огледи из историје*, Београд: Службени лист СРЈ
- Елијаде, Мирча (1980) *Свето и профано*, Врњачка Бања: Замак културе
- Hofstadter, Richard (1964) The paranoid style in American politics, *Harper's magazine*, Novembar 1964, str. 77-88
- Медински, Владимир (2018) *Рат – митови СССР-а 1939-1945*, Београд : Службени гласник
- Метан, Ги (2017) *Русија-Запад – русофобија од Карла Великог до украјинске кризе*, Нови Сад-Београд: Академска књига и Информатика
- Ото, Рудолф (1983) *Свето*, Сарајево: Свјетлост
- Солжењицин, Александар (1999) *Русија у провалији*, Београд: Paideia
- Становчић, Војислав (2003) *Политичке идеје и религија I-II*, Београд: Удружење за политичке науке и Чигоја
- Суботић, Милан (2011) Москва као Трећи Рим: прилог историји руског месијанизима (I и II део), *Филозофија и друштво* бр. 1 (стр. 167-192) и 2 (стр. 105-128), 2011.
- Toynbee, Arnold (1952) Reith lectures 1952: The World and the West, Lecture 1 : Russia, BBC, London, http://downloads.bbc.co.uk/rmhttp/radio4/transcripts/1952_reith1.pdf
- Џемс, Вилијам (1991) *Прагматизам* (фототипско издање), Београд: Дерета

Slobodan Reljić

MOSCOW “THE THIRD ROME” BETWEEN HISTORICAL FORCES

Resume

The collective consciousness of nation is long lasting-fact and its power in geopolitical relations between nations and civilizations. The Myth about Moscow as a “Third Rome” is deeply rooted in Russian national character and their messianism. Long lasting character of myth of Moscow as Third Rome and its power shaped every ideological and political change throughout Russian history. Despite the fact that communism, which was the leading ideology in Russia for the most of time in twenty century, was radically atheistic ideology and practice the power of long-lasting national myth remained. In West, contemporary Russia is perceived as a key state in Slavic Orthodox civilization.

Keywords: *Byzantine Empire, sovereignty, bolshevism, Russian religious idea, clash of cultures*

* Овај рад је примљен 30. септембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције, 20. октобра 2019. године.